

הבחירות בישראל – 2003

עורכים:

אשר אריאן

מיכל שמיר

מבוא

מיכל שמיר, החוג למדע המדינה, אוניברסיטת תל אביב
אשר אריאן, עמיית בכיר במכון הישראלי לדמוקרטיה, החוג למדע
 המדינה, אוניברסיטת חיפה

בחירות 2003 סימנו את חזרתה של ישראל למשפחת האומות הפרלמנטריות לאחר שבין 1996 ל-2001 התנסתה בבחירות ישירות לראשות הממשלה. השינוי נעשה ב-2001, זמן קצר לאחר שאריאל שרון מנהיג הליכוד זכה בבחירות המיוחדות לראשות הממשלה. בחירות אלו הביאו להדחת אהוד ברק, שעמד בראש מפלגת העבודה, מתפקיד ראש הממשלה. ב-1996 גבר בנימין נתניהו מהליכוד על שמעון פרס מן העבודה במירוץ צמוד מאוד. בבחירות 1999 הביס ברק את נתניהו בניצחון סוחף, ואחר כך, ב-2001, הדיח שרון את ברק מתפקידו בהפרש קולות גדול עוד יותר. ב-2003, במצב של תשישות פוליטית, הוחזרה השיטה של בחירת חברי הכנסת על בסיס ייצוג יחסי, ולפיה ראש הממשלה נבחר לאחר שהוא זוכה באמון הכנסת.

עם סגירת הקלפיות בבחירות 2003 כבר היה ברור מי יהיה ראש הממשלה הבא (תוצאות הבחירות מוצגות בלוח 1). הליכוד ומנהיגו אריאל שרון היו המנצחים הגדולים של הבחירות. הליכוד זכה במספר הקולות הגדול ביותר, הרבה יותר מכל המפלגות האחרות, לרבות מפלגת העבודה – היא הייתה בעבר המפלגה הדומיננטית, אך ב-2003 השיגה פחות ממחצית הקולות שהשיג הליכוד. שרון שב לראשות הממשלה בראש קואליציה חדשה וחסרת תקדים: מפלגת שינוי לשמאלו והמפד"ל והאיחוד הלאומי לימנו.

בחירות 2003 התקיימו ב-28 בינואר, לאחר יותר משנתיים מפרוץ האנתיפאדה השנייה, תקופה שגם על רקע היחסים הסוערים בין יהודים לערבים ובין ישראלים לפלסטינים הייתה עקובה מדם במיוחד. פיגועי הטרור ומספר הנפגעים בקרב האזרחים הגיעו לשיא חסר תקדים. יתר על כן, השלכותיה של האלימות המתמשכת והשפעותיה ההרסניות על הכלכלה הלכו והתבררו, ולשפל הכלכלי הייתה השפעה ישירה ביותר על ישראלים רבים. הבחירות נערכו באווירה קודרת. נותץ אמון הציבור

בפלסטינים ובסיכויים להשיג שלום. 72% מהישראלים שהשתתפו בסקר הבחירות שערכנו¹ אמרו, כמו ב-2001, שהמצב הכללי בישראל הוא רע או רע מאוד.² ב-1996 רק 26% הרגישו כך, וב-1992 וב-1999 בחרו בשתי התשובות הללו 40% עד 45% מהנשאלים. לשאלה באיזו מידה הממשלה מצליחה לטפל בבעיות הניצבות בפניה השיבו 81% כי הממשלה אינה מצליחה כלל או שאין לה הצלחה רבה.³ מספר זה היה נמוך מהשיא שהתקבל ב-2001 (89%), אבל היה גבוה מן התוצאות שהתקבלו בסקרים שלפני הבחירות בשנים 1992, 1996 ו-1999 (77%, 53% ו-69% בהתאמה). זאת ועוד, שערוריות שחיתות שבהן היו מעורבים מפלגת הליכוד השלטת ושרון עצמו השתלטו על סדר היום של מערכת הבחירות. עם זה, שרון הוביל על פני מועמד העבודה עמרם מצנע בכל תכונות המנהיגות, והנשאלים העדיפו את הליכוד על פני מפלגת העבודה בכל הממדים.⁴ הליכוד ובראשו אריאל שרון זכה כאמור בניצחון סוחף והותיר הרחק מאחור את כל המפלגות האחרות.

לוח 1

תוצאות הבחירות לכנסת השש עשרה^א

מספר מושבים בכנסת	% קולות כשרים	קולות כשרים	
38	29.4	925,279	הליכוד
19	14.5	455,183	העבודה - מימד
15	12.3	386,535	שינוי
11	8.2	258,879	ש"ס
7	5.5	173,973	האיחוד הלאומי
6	5.2	164,122	מרצ
5	4.3	135,087	יהדות התורה
6	4.2	132,370	המפד"ל
3	3.0	93,819	החזית הדמוקרטית לשלום ולשוויון (חד"ש)

3	2.8	86,808	עם אחד
3	2.3	71,299	בל"ד
2	2.2	67,719	ישראל בעלייה
2	2.1	65,551	הרשימה הערבית המאוחדת
0	1.2	37,855	עלה ירוק
0	1.1	36,202	חירות
0	0.7	20,571	הברית הלאומית המתקדמת
0	0.4	12,833	הירוקים
0	0.2	7,144	ישראל אחרת
0	0.2	5,468	אהבת ישראל
0	0.1	2,023	צומת
0	0.1	1,961	המרכז
0	0.1	1,925	ארגון הפעולה הדמוקרטי (דע"מ)
0	ב	1,566	אזרח ומדינה
0	ב	1,284	זכויות הגבר במשפחה (רע"ש)
0	ב	1,181	ל.ה.ב.ה.
0	ב	894	זעם - צדק חברתי
0	ב	833	לידר
	1.6	52,409	קולות פסולים
120	100%	3,200,773	סך הכול

א. בבחירות לכנסת השש עשרה היו בעלי זכות הצבעה, מהם השתתפו 3,200,773; מקרב המצביעים נפסלו קולותיהם של 52,409 (1.6%); 131,740 (4.1% מהמצביעים) הצביעו למפלגות שלא הגיעו לאחוז החסימה (1.5%, משמע 47,226 קולות. למושב בכנסת דרושים 25,138 קולות).

ב. פחות מ-0.1% מהקולות.

מקור: <http://www.knesset.gov.il/elections16/heb/results/regions.asp>

מערכת הבחירות

בשישה בפברואר 2001 הביס אריאל שרון את אהוד ברק בבחירות האחרונות שנערכו על פי שיטת הבחירה הישירה לראשות הממשלה. הוא הקים ממשלת אחדות לאומית רחבה והיא אפשרה לו להישאר בשלטון קרוב לשנתיים, על אף המשברים שפקדו חדשים לבקרים את הקואליציה ולמרות האימים הקבועים שהושמעו והעריקות שנרשמו בפועל מצד האיחוד הלאומי, עם אחד, ש"ס, גשר והעבודה. ב-30 באוקטובר 2002 התפטרו שרי העבודה, ובראשם בנימין בן-אליעזר, מן הממשלה בגלל חילוקי דעות בעניין התקציב. שרון גייס לעזרתו את בנימין נתניהו ואת ראש המטה הכללי לשעבר שאול מופז וצירף אותם לממשלתו. בחמישה בנובמבר הלך שרון לנשיא משה קצב והודיע לו כי במצב הקיים בכנסת הממשלה אינה יכולה להמשיך בכהונתה. הוא ביקש ממנו לפזר את הכנסת ולהכריז על בחירות מוקדמות לפי סעיף 22 לחוק יסוד: הממשלה. בתוך ימים נקבע 28 בינואר 2003 ליום הבחירות ונפתחה מערכת בחירות קצרה ואינטנסיבית. בבחירות המקדימות לראשות מפלגת העבודה שנערכו ב-19 בנובמבר, נבחר עמרם מצנע, ראש עיריית חיפה, ברוב של 54% מקולות החברים לעומת 38% שקיבל בן-אליעזר ו-7% שקיבל רמון. ב-28 בנובמבר הביס אריאל שרון את נתניהו בבחירות המקדימות בליכוד וזכה ב-56% מקולות החברים לעומת 40% שזכה בהם נתניהו (מועמד שלישי היה פייגלין, והוא זכה ב-3.5% בלבד). בתוך שבועות ספורים הכינו הפוליטיקאים את רשימות המפלגות שלהם. הבחירות המקדימות של מפלגת העבודה התקיימו בתשעה בדצמבר, אולם העניין הציבורי התמקד במרכז הליכוד וברשימת המועמדים שלו. עלו האשמות כי תהליך הרכבת הרשימה היה מלווה במכירת קולות, שוחד ומעורבות פעילים בעלי עבר פלילי. ראש הממשלה שרון מיהר לפטר את סגנית השר נעמי בלומנטל משום שסירבה לשתף פעולה בחקירת המשטרה. שערוריות השחיתות הוסיפו להוביל בראש רשימת הנושאים שעל סדר היום הציבורי של מערכת הבחירות: מועמדי מפלגת העבודה הואשמו אף הם בעברות, ושמם של ראש הממשלה שרון עצמו נכרך בפרשיות שחיתות אישיות. בראשית ינואר נראה היה בסקרים

כי התפתחויות אלו מזיקות לליכוד, אך המפלגה התאושה במהירות. בסקר הבחירות, מספר גדול יותר של מצביעים סבר שהליכוד מושחת יותר מהעבודה; חוץ ממצביעי השמאל, בכל שאר קבוצות המצביעים סברו הרוב ששתי המפלגות מושחתות, ולא מנו את השחיתות עם השיקולים החשובים בהצבעתם. אף על פי שנושא השחיתות בלט בחדשות ובעניין הציבורי, נראה שלא הייתה לו השפעה רבה על אופן ההצבעה. בספר זה דן הופנונג בסוגיית מימון הבחירות וההשפעות המשחיתות שלו בבחירות 2003. מנקודת מבט מבנית רחבה הוא מביא המלצות למערכת תמריצים טובה יותר המביאה בחשבון הן את המגבלות של מירוף הבחירות והן את ההזדמנויות שיש בה.

רבים מהמאמרים בספר זה עוסקים בהחלטה לבטל את שיטת הבחירה הישירה לראשות הממשלה. המאמר של קניג, רהט וחזן עוסק בכך במישרין ומצביע על ההשפעה הניכרת שהייתה לאימוץ הרפורמה ולביטולה. בחירות 2003 התקיימו על פי שיטת הייצוג היחסי ולא הייתה בהן בחירה ישירה של ראש הממשלה, ובכל זאת לא הייתה מערכת הבחירות שונה בהרבה מקודמותיה. צ'לה של אנתיפאדת אל-אקצה העיב על בחירות אלה בדיוק כשם שהעיב על הבחירות המיוחדות לראשות הממשלה ב-2001. בשנת 2001 עמדה האנתיפאדה בחודשה הרביעי וכבר גבתה עשרות נפגעים בצד הישראלי. עד בחירות 2003 כבר היו האלימות ומתקפות הטרור לשגרת יום מחרידה. מספר הקרבנות הרקיע שחקים והגיע בצד הישראלי למאות רבות. בצד הפלסטיני נמנו קרבנות רבים עוד יותר. אין ספק שהקשר זה היה מרכזי בפוליטיקה הישראלית ב-2003. ובכל זאת, בניגוד לבחירות 2001, סוגיות הביטחון, הטרור, השטחים, ההתנחלויות, הפלסטינים וירושלים לא היו דומיננטיות בסיקור התקשורת של מערכת הבחירות. הסיקור התמקד דווקא בסוגיות הכלכליות והחברתיות ובשחיתות (וימן ושפר, 2004). ב-2001 ציינו 79% מן המשתתפים בסקר הבחירות שהסוגיה החשובה ביותר שעמה הממשלה צריכה להתמודד היא בתחום החוץ והביטחון. ב-2003 נחלק ציבור הבוחרים בין אלו שבחרו בסוגיות אלו ובין אלו שבחרו בסוגיות פנים (כלכליות בעיקרן) כסוגיות החשובות ביותר. כמעט חצי מהמשתתפים בסקר 2003 הצהירו כי מצבם הכלכלי האישי

הורע בשנה האחרונה. מנקודת מבט זו ראוי לתשומת לב מיוחדת הדיון של שלו ולוי המנסה לרדת לעומק חשיבות המעמד בהתנהגות הבוחרים. הניסיון לפסול רשימות ערביות ומועמדים ערבים מלהשתתף בבחירות היה תוצאה בולטת אחרת של אנתופאדת אל-אקצה. ניסיונות פסילה אינם חדשים, אך לדברי יושב ראש ועדת הבחירות המרכזית הבקשות לפסילה התייחדו הפעם במספרן, בכמות הראיות שהוצגו לוועדה, במשך הזמן שנדרש לקבלת החלטה, בעצמת הרגשות המעורבים ובבוטות של הפוליטיקאים (חשין, 2003: 11). ב-2002 חוקקה הכנסת חוק שאפשר לאסור את ההשתתפות בבחירות לא רק על רשימות אלא גם על מועמדים בודדים. כמו כן נוספה בחוק עילה נוספת לפסילה: תמיכה במאבק מוזין של מדינת אויב או של ארגון טרור נגד מדינת ישראל. ועדת הבחירות המרכזית, שהיא גוף פוליטי המורכב מנציגי המפלגות בכנסת היוצאת, פסלה שני מועמדים ערבים ורשימה ערבית אחת. ואולם, בית המשפט העליון הפך את ההחלטות האלה על פיהן. התפתחויות אלו מנותחות בפרקים מאת פדהצור ומאת שמיר ווינשל. בשלבים מאוחרים יותר של מערכת הבחירות, כאשר התברר ששרון והליכוד מובילים במירוץ, נידונו בהרחבה אפשרויותיו של שרון להרכבת קואליציה. הפרק של אולדריץ' ואחרים מתמקד בשיקולים חשובים אלו בהחלטות ההצבעה של הבוחרים. ליצירת הקואליציה נדרשו לשרון הרבה פחות מ-42 הימים המותרים, וב-27 בפברואר 2003 הוא הציג לפני הכנסת את הממשלה החדשה שלו. הקואליציה הורכבה מהליכוד, שינוי, מפד"ל והאיחוד הלאומי. שתי אפשרויות אחרות נידונו רבות במהלך מערכת הבחירות – קואליציה עם העבודה וקואליציה עם המפלגות החרדיות – אבל הן ירדו מן הפרק.

תוצאות הבחירות והתנהגות הבוחרים

מ-27 הרשימות שהשתתפו בבחירות, 13 עברו את אחוז החסימה – 1.5% (ראו לוח 1), ושוב יצרו הבחירות כנסת מפולגת מאוד (ראו קניג, רהט וחזן בספר זה, תרשים 3, עמ' 72).

המפסיד הגדול של הבחירות היה השמאל. מפלגת העבודה ומרצ רשמו

ירידה של 11 מנדטים לעומת הכנסת היוצאת: העבודה ירדה מ-26 ל-19 מנדטים, ומרצ ירדה מעשרה לשישה מנדטים. הפנים החדשות בפוליטיקה הארצית, עמרם מצנע, ראש רשימת העבודה, לא הצליח להתגבר על האכזבה וההתפכחות מאוסלו בעקבות כישלון שיחות קמפ דייוויד וטאבה ופרוץ האנתיפאדה בשנת 2000. רבים ממצביעי העבודה נטשו אותה לטובת מפלגת המרכז – שינוי – עוד זוכה גדולה בבחירות 2003. שינוי גדלה משישה מנדטים בכנסת הקודמת ל-15 בכנסת הנוכחית. מנהיג שינוי, טומי לפיד, היה עיתונאי מפורסם ומבקר חריף של הפוליטיקה הישראלית. הדימוי שהיה לו של 'אדם שבא מן החוץ', דעותיו הנחרצות נגד הדתיים והתייחסותו לקשיי המעמד הבינוני קסמו לרבים שרצו לזנוח את מפלגת העבודה והשמאל אך לא רצו להצביע בעבור הליכוד. הפרק של אריאן ושמיר דן בהצלחת שינוי על רקע ההתרופפות וחוסר היציבות האלקטורלית המאפיינות את המערכת המפלגתית בישראל. ניתוחיהם של שלו ולוי ושל אולדריץ' ואחרים מציעים הסברים שונים להצלחתה של שינוי – מהשסע בין דתיים לחילונים, מעמד ועדתיות, ועד לשיקולים אינסטרומנטליים – אסטרטגיים שענינם הקואליציה הבאה. תרומתם של המצביעים יוצאי מדינות ברית המועצות לשעבר להצלחתה של שינוי מנותחת במאמרם של גולדסטיין וגיטלמן.

עם זה, התוצאה הבולטת ביותר של הבחירות הייתה המעמד המוביל של הליכוד בכנסת ובפוליטיקה הישראלית. עם שני חברי הכנסת שנוספו לה מישראל בעלייה, היו לליכוד ארבעים חברי כנסת, בדיוק שליש מהכנסת. לעומת זאת, גודלה של מפלגת העבודה – פעם המפלגה הדומיננטית – היה עתה מחצית מגודל הליכוד. יתר על כן, יריבויות אישיות שיסעו את המפלגה והיא הפכה משותקת ונטולת יכולת להציג חלופות מדיניות. בשל גודלו של הליכוד ומעמדו במרכז מרחב המדיניות יכול היה שרון לברור ולבחור את שותפיו לקואליציה, וממשלתו החדשה הושבעה בתוך חודש מיום הבחירות. המאמר של אריאן ושמיר בוחן את תוצאות הבחירות מנקודת מבט ארוכת טווח ועוסק בשאלה אם בחירות 2003 מסמנות את תחילתה של תקופה חדשה של דומיננטיות הליכוד בפוליטיקה הישראלית.

למרות מגמת ההתחזקות של הימין, בחירות 2003 מציגות דפוסי בחירה

הדומים לדפוסים בעבר: בוחרים מבוגרים יותר, חילונים, אמידים ואשכנזים נטו לשמאל, ואילו הצעירים, מי שמצבם הכלכלי טוב פחות, דתיים ומזרחים בחרו בימין (Shamir and Arian, 1999). לוח 2 מציג ניתוחים של כוונות ההצבעה של הבוחרים בסקר הבחירות. משתנה ההצבעה הראשון מתייחס לבוחרים מגוש הימין-דתיים וגוש השמאל, ללא בוחרי המרכז. משתנה ההצבעה השני משווה בין בוחרי ימין-דתיים לבין בוחרי שמאל ומרכז.

לוח 2

בחירות 2003^א: רגרסיות לוגיסטיות

הצבעה (2)		הצבעה (1)		משתנה
ימין לעומת שמאל+מרכז		ימין לעומת שמאל		
(s.e)	b	(s.e)	b	
1. סוציו-דמוגרפי				
(.03)	-.03	(.04)	-.10**	גיל
(.17)	-.25	(.19)	-.40*	מגדר
(.21)	.42*	(.25)	.49*	צפיפות דיור
(.13)	-.20	(.14)	-.12	השכלה
(.07)	-.26***	(.08)	-.26***	הכנסה
(.12)	-1.13***	(.13)	-1.10***	מידת דתיות
(.22)	-.66**	(.25)	-.60*	מוצא עדתי
72%	N = 760	^ב 73%	N = 652	
2. סוציו-דמוגרפי + סגיות				
(.04)	-.02	(.05)	-.12**	גיל
(.21)	-.28	(.25)	-.43	מגדר
(.24)	.02	(.29)	.05	צפיפות דיור
(.15)	-.19	(.17)	-.15	השכלה

(.09)	-.17*	(.10)	-.16	הכנסה
(.26)	-.79***	(.19)	-.83***	מידות דתיות
(.26)	-.76**	(.31)	-.86**	מוצא עדתי
(.12)	1.21***	(.16)	1.55***	שטחים
(.09)	-.33***	(.11)	-.54***	חברתי-כלכלי
(.10)	-.37***	(.13)	-.20	דת-מדינה
81% (+9%)	N =732	85% (+12%) ²	N=627	
3. סוציו-דמוגרפי + סוגיות + הערכת תפקוד				
(.05)	-.01	(.08)	-.13	גיל
(.26)	-.32	(.41)	-.30	מגדר
(.30)	-.04	(.46)	.52	צפיפות דיור
(.19)	-.26	(.27)	-.13	השכלה
(.11)	-.21*	(.16)	-.18	הכנסה
(.19)	-.74***	(.31)	-.53	מידות דתיות
(.32)	-.65*	(.47)	-.43	מוצא עדתי
(.15)	.73***	(.25)	1.03***	שטחים
(.12)	-.23*	(.18)	-.56**	חברתי-כלכלי
(.13)	-.42**	(.21)	-.35	דת-מדינה
(.20)	1.13***	(.32)	1.76***	תפקוד - כלכלה
(.19)	1.41***	(.28)	2.13***	תפקוד - ביטחון
89% (+8%)	N =726	95% (+10%)	N=623	

א. משתנה תלוי 2003: (1) הצבעה לימין לעומת השמאל (בלי המרכז); (2) הצבעה לימין לעומת השמאל והמרכז. הנתונים כוללים מצביעים יהודים בלבד (N= 1,083).

לפרטים על הניסוח ועל קידוד המשתנים ראו Shamir and Arian, 1999, נספחים א' וב'.

ב. אחוז כולל של ניבויים נכונים.

ג. שינוי באחוז הניבויים הנכונים.

* p<.05 ** p<.01 *** p<.001

בהשוואה בין בוחרי גוש הימין-דתיים לבין בוחרי גוש השמאל [הצבעה (1)] רק לפי תכונות סוציו-דמוגרפיות (עמודה ראשונה, פאנל 1) אנו רואים שיש משמעות לגיל, למגדר, למצב החברתי-כלכלי (צפיפות דיור והכנסה), לדתיות ולמוצא עדתי. עם זה, כאשר כוללים בניתוח גם את עמדותיהם של המצביעים בסוגיות שעל הפרק ואת הערכותיהם בנוגע לתפקוד המפלגות (פאנל 3 בלוח 2), אף אחד מן המשתנים הללו אינו מובהק סטטיסטית. כאשר מוסיפים רק סוגיות שעל הפרק (פאנל 2 בלוח 2), גיל, עדתיות ודתיות הם הגורמים הסוציו-דמוגרפיים היחידים הנותרים מובהקים. במסגרת סוגיות המדיניות, תחום הביטחון ויחסי החוץ המתמקד בשטחים הוא דומיננטי בהצבעה והוא גם חשוב יותר מהתחום הכלכלי לצורך הערכות התפקוד. בשלושת ממדי הסוגיות, השסע בנושא השטחים משפיע על ההצבעה הרבה יותר משתי סוגיות הפנים – דת-מדינה ומדיניות כלכלית.

השוואה בין הצבעה (1) להצבעה (2) מראה שגיל הוא גורם משמעותי בהבחנה בין מצביעי הימין למצביעי השמאל, אך לא בהבחנה בין מצביעי הימין למצביעי השמאל והמרכז.⁵ הצעירים נטשו את השמאל ונהרו למרכז ולימין, ולפיכך אין הבדל מובהק בגיל כאשר משלבים את המרכז עם השמאל. עוד אנו רואים שכאשר כוללים בניתוח את כל המשתנים (פאנל 3 בלוח 2), אזי משתני ההכנסה, הדתיות והעדתיות נשארים מובהקים לצורך ההבחנה בין מצביעי ימין לבין מצביעי שמאל ומרכז, מעבר לעמדותיהם בסוגיות שעל הפרק והערכותיהם בנוגע לתפקוד המפלגות. בשני המודלים הסוגיה הטריטוריאלית היא הבולטת בכל הסוגיות. ואולם, הסוגיה החברתית-כלכלית חשובה יותר בהבחנה בין מצביעי השמאל לבין מצביעי הימין; לעומתה, סוגיית דת-מדינה משמעותית יותר לזיהוי מצביעי ימין לעומת מצביעי שמאל ומרכז. הבדלים אלו מדגישים את השינוי שחל במיקומו של הפער הדתי-חילוני: הוא עבר מהשמאל למרכז. עוד הם מדגישים את הפער החברתי-כלכלי בין שני המחנות, פער שבא לידי ביטוי בהכנסה ובהבדלים עדתיים ובכוחו לנבא הצבעה לגוש השמאל + מרכז לעומת גוש הימין, ואוריינטציה סוציאליסטית לעומת קפיטליסטית. שְׁלוּ ולוי עוסקים בנושא זה במאמרם: הם שמו להם למטרה לבסס את ההצבעה המעמדית והפוליטיקה המעמדית בישראל; אף על פי כן, בסופו של דבר המאמר משלב הסברים

המבוססים על מעמד, תרבות וזהות עם הסברים המבוססים על תפקידו של הקונפליקט הערבי-ישראלי. המודל המוצג בלוח 2 והתוצאות שהתקבלו מראים בבירור כי מודל של שסעים חברתיים רלוונטי תמיד אך לעולם אינו מספר את הסיפור כולו. וכשם שהראינו במקום אחר, שיקולים נורמטיביים ושיקולי מדיניות נעשים חשובים יותר בהצבעה לאורך זמן (Shamir and Arian, 1999).

שיעור ההצבעה

אפיון חשוב נוסף של בחירות 2003 לכנסת היה אחוז הצבעה נמוך שכמוהו לא נרשם מעולם – 67.8%. לוח 3 מפרט את אחוזי ההצבעה בבחירות בישראל. מבחינת שיעור ההצבעה, בחירות 2003 הן יוצאות מן הכלל ודומות רק לבחירות המיוחדות שהתקיימו ב-2001 לראשות הממשלה – אז נרשם שיעור הצבעה כולל של 62.3%.

לפני בחירות 2001 ו-2003 נע שיעור ההצבעה בישראל סביב 80%⁶ הוא הגיע לשיאו (86.8%) בבחירות הראשונות, בשנת 1949. נקודת השפל הנמוכה ביותר לפני 2001 הייתה בבחירות שהתקיימו בשנת 1951 (75.1%) – העלייה המסיבית אז כמעט הכפילה את ציבור הבוחרים. בחינה מעמיקה יותר של הנתונים מאפשרת לזהות ירידה קלה שנרשמה עם השנים. אחוז ההצבעה הממוצע בבחירות בשנות השישים היה גבוה מעט מ-80%, ובבחירות מאז שנות השבעים הוא היה נמוך מעט יותר. למעשה, חוץ מבחירות 1951 היו שיעורי ההצבעה בכל הבחירות עד 1969 גבוהים מ-80%, בשום בחירות מאז לא הגיעו ל-80%.

מכל מקום, בבחירות 2001 ו-2003 ניכרה ירידה חדה בשיעור ההצבעה. אבל יש הבדלים וגם נקודות דמיון של ממש בין בחירות 2001 לבחירות 2003. ב-2001 הצביעו כ-68% מהיהודים ו-18%-19% מן הערבים (ג'מאל, 2002; רוחאנא, סאלח וסולטאני בספר זה), ושיעור ההצבעה הכולל הגיע ל-62.3%. בבחירות 2003 היה שיעור ההצבעה של היהודים דומה מאוד לזה שנרשם בבחירות 2001 – 69%, ושיעור ההצבעה של הערבים קפץ בחזרה ל-62% (רוחאנא, סאלח וסולטאני בספר זה). במילים אחרות, שיעור

לוח 3

אחוז המצביעים בבחירות 1949–2003

בחירות לכנסת	שנה	בעלי זכות הצבעה	% המצביעים
1	1949	506,567	86.9
2	1951	924,885	75.1
3	1955	1,057,795	82.8
4	1959	1,218,483	81.6
5	1961	1,271,285	83.0
6	1965	1,499,709	83.0
7	1969	1,748,710	81.7
8	1973	2,037,478	78.6
9	1977	2,236,293	79.2
10	1981	2,490,014	78.5
11	1984	2,654,613	78.8
12	1988	2,894,267	79.7
13	1992	3,409,015	77.4
14	1996	3,933,250	79.3
15	1999	4,285,428	78.7
לראשות הממשלה	2001	4,504,769	62.3
16	2003	4,720,079	67.8

מקור: http://www.knesset.gov.il/elections16/heb/about/precent_votes.htm

ההצבעה בקרב מצביעים יהודים בשתי מערכות הבחירות הללו היה דומה, ואילו בקרב המצביעים הערבים שיעור ההימנעות היה גבוה במיוחד בבחירות 2001. הוא ירד ירידה חדה בבחירות 2003, אבל המשיך להיות גבוה משהיה בכל בחירות אחרות לכנסת. בחירות 2001 היו מיוחדות: המצביעים נקראו לבחור בראש ממשלה בלבד ולכן המפלגות התאמצו פחות לגייס את קולות המצביעים. מבחינתם של בוחרים רבים תמריץ ההזדהות המפלגתית לא היה רלוונטי. הדבר היה נכון במיוחד בקרב המפלגות והמצביעים הערבים. בחירות 2001 התקיימו זמן קצר לאחר פרוץ אנתפאדת אל-אקצה

ומהומות אוקטובר 2000 בישראל: המשטרה הרגה אז 13 פלסטינים, 12 מהם אזרחים ישראלים, והאחריות הוטלה על ממשלת ברק. האזרחים הערבים חשו פגועים ומנוכרים ביותר, והמפלגות והארגונים האזרחיים שלהם פעלו נמרצות לעידוד החרמת הבחירות. הפרק של רוחאנא, סאלח וסולטאני בספר זה דן בירידה בשיעור ההצבעה בקרב המצביעים הערבים ומדיגיש שהשוליות הפוליטית הערבית, הגבלת האזרחות והעדר למעשה של השפעה פוליטית הם הסיבות לה.

באשר לשיעור ההצבעה בקרב היהודים – הוא היה דומה בבחירות 2001 ובבחירות 2003 ועמד בניגוד חד לשיעור ההצבעה בבחירות הקודמות. בקרב המיעוט הערבי הימנעות מהצבעה נחשבה תמיד הצהרה פוליטית; עד בחירות 2001 רווחה הדעה שהימנעות מהצבעה בקרב היהודים אינה אלא עניין טכני (Avner, 1975; שמיר ואריאן, 2002). אבל בחירות 2001 ו-2003 הראו בבירור שיש צורך לעדכן תפיסה זו. במהלך מערכת הבחירות של 2001 עלתה על סדר היום הציבורי סוגיית ההימנעות, והיא נידונה בלהט לא רק בקרב ציבור הבוחרים הערבי אלא גם בקרב ציבור הבוחרים היהודי. לא כך היה בבחירות 2003, אך ההקשר הפוליטי של שתי מערכות הבחירות היה דומה, ואנו מזהים מקורות דומים מאוד לאי-הצבעה בשתיהן.

כישלון תהליך אוסלו והתפרצות אנתופאדת אל-אקצה בספטמבר 2000 הם כמובן הנסיבות הפוליטיות הבסיסיות ששימשו רקע לבחירות. מעבר לכך, שתי מערכות הבחירות לא היו תחרותיות היות שהמנצח היה ידוע זמן רב מראש. זו יכולה להיות סיבה נוספת שלא ללכת לבחור, אף כי אנו סבורים שגורם הרקע העיקרי לכך היה האקלים הציבורי הקודר בבחירות 2001 ובבחירות 2003. מאפייניו העיקריים היו התפכחות מתהליך השלום ומאפשרות השותפות עם הפלסטינים, חרדה באשר לעתיד ואכזבה מהמצב הכללי, מתפקוד הממשלה ומן המפלגות. נראה כי ההערכות בנוגע לעתיד חשובות יותר מההתייחסות לעבר: בשתי מערכות הבחירות היו הנמנעים מאוכזבים מאוד מהמצב ולא ראו כל מוצא מן הבעיות שמטרידות את המדינה. בבחירות 2003 ניכרה רמה גבוהה מעט יותר של ייאוש וניכור מן הרמה בבחירות 2001, אבל יכולת הניכוי בנוגע להצבעה בבחירות לעומת הימנעות מהצבעה הייתה פחותה. כמו במדינות אחרות, בשתי

מערכות הבחירות היו הנמנעים מעורבים פחות מבחינה פוליטית ומשולבים פחות מבחינה חברתית. הם היו צעירים יותר, מרקע חברתי-כלכלי נמוך יותר, מתוחכמים פחות מבחינה פוליטית ובעלי תחושת השפעה פוליטית נמוכה יותר. פעולת ההצבעה אינה רק חישוב רציונלי של עלות ותועלת אלא פעולה חברתית שנעשית במסגרת אקלים ציבורי נורמטיבי מסוים. תחושת ניכור וייאוש אפשרה ואף עודדה הימנעות מהצבעה, במיוחד בקרב מצביעים שהיו 'מחוברים' פחות מבחינה חברתית ופוליטית.

על סמך הניתוח שלנו של בחירות 2001 (שמיר ואריאן, 2002), ובהתאם לממצאים ממדינות אחרות שבהן שיעור ההצבעה הולך ופוחת אך לא נמצא קשור באמון פוחת בממשלה ובציניות גוברת ברמה האישית (Norris, 1999: 258-261), מסקנתנו היא כי ההימנעות מהצבעה הייתה ייחודית לבחירות וקשורה בחוסר שביעות רצון מהשחקנים הפוליטיים המסוימים ומהמצב בכללותו, וכי היא אינה מעידה על תחושת ניכור כללית יותר ממוסדות המשטר או אף מעקרונותיו. אנו מניחים כי דפוס זה הוסיף להתקיים ב-2003. ובכל זאת, עלינו לראות בשיעורי הצבעה הולכים ופוחתים אפשרות רגאלית, כמו במשטרים פוסט-תעשייתיים רבים אחרים.

המאמרים בספר זה עוסקים במאפיינים העיקריים האלה של בחירות 2003. כמו תמיד, שאלה אחת שמנחה את הניתוחים היא אם בחירות אלו ייחודיות או מייצגות המשכיות. אריאן ושמיר וגם קניג, חזן ורהט מתמקדים במערכת המפלגות. המאמר הראשון משתמש במונחים 'היערכות מחדש' (realignment) ו'התרופפות' (dealignment) ומדגיש את המשכיות; המאמר השני בוחן את השפעת האימוץ והביטול של הבחירות הישירות לראשות הממשלה ומדגיש את השינוי.

ארבעת הפרקים הבאים אחריהם בוחנים היבטים שונים של מערכת הבחירות. הופנונג מתמקד במימון הבחירות ומציב את בחירות 2003 בהקשר רחב יותר של מגבלות מבניות והודמנויות שמקורן בשיטה המשתנה. פדהצור וגם שמיר ווינשל בוחנים את מגבלות זכות הייצוג. פדהצור מתמקד בבחירות 2003 ומדגיש את הפער הבולט שהיה בין האליטה הפוליטית לאלטיה המשפטית בהליכים שהובילו בסופו של דבר להכשרת כל

הרשימות וכל המועמדים. שמיר ווינשל סוקרות את החקיקה, פסיקות בית המשפט והחלטות בפועל מאמצע שנות השישים ואילך, קשרות ביניהן לבין תחושת האיום ומסייעות להציב את בחירות 2003 בפרספקטיבה היסטורית. שני הפרקים מתבססים על התאוריה האליטיסטית של הדמוקרטיה ומחילים אותה על ההקשר הישראלי הנוכחי של אנטיפאדת אל-אקצה. שפר ווימן בוחנים את התנהלות התקשורת במסע הבחירות, ובמיוחד את סוגיית האיזון התקשורתי בסיקור הבחירות בארבע מערכות הבחירות האחרונות. חמשת הפרקים האחרונים מתבססים על מגוון סקרים ונתונים ומנתחים התנהגות בוחרים קבוצתית ואינדיווידואלית. אולדריץ', בלה, אינדרידסון ולוין מתבססים על נתוני סקר בחירות 2003 ובוחרים את מידת חשיבותם של שיקולים אסטרטגיים בהחלטה איך להצביע. הם מראים שלא מעט בוחרים הצביעו הצבעה אינסטרומנטלית במטרה להשפיע על אופייה של קואליציית השלטון שעתידה לקום לאחר הבחירות. שָלו ולי מתבססים על אותם נתונים בתוספת נתונים אקולוגיים לפי יישובים ומתמקדים בהצבעה מעמדית ובתיווכה על ידי אינטרסים אחרים וצורות אחרות של זהות קולקטיבית. כהן מנתח את ציבור המצביעים הדתיים-לאומיים על פי השטח העדתי, הדתי והיוני-נצי. הוא מתבסס בעיקר על נתונים אקולוגיים אך גם על נתוני סקרים, וחושף את הפלורליזם במגזר זה ואת הדילמות שמורכבות זו מעוררת במפלגות המחזרות אחרי קולותיו, ובמיוחד במפד"ל. גם רוחאנא, סאלח וסולטאני משתמשים בנתונים מצרפיים ובנתוני סקרים לצורך ניתוח הקול הערבי. הם רואים בו קול חסר השפעה ומסבים את תשומת לבנו למעבר מבחירה במפלגות ציוניות לבחירה במפלגות ערביות, וכן לשיעורי ההצבעה ההולכים ופוחתים במגזר הערבי. גולדסטיין וגייטלמן בודקים אם מצביעים יוצאי מדינות ברית המועצות לשעבר משתלבים בציבור הבוחרים הישראלי או נשארים מופרדים ממנו.

הערות

1. סקר הבחירות 2003 נערך לפני הבחירות, כמו כל סקרי פרויקט הבחירות בישראל (INES), והתבסס על מדגם מייצג של ציבור הבוחרים הישראלי (N=1,234). את הסקר ערך מכון המחקר 'מחשוב' באמצעות ריאיונות בטלפון, בין 12 ל-25 בינואר 2003. הסקר משנת 2001 התבסס גם הוא על מדגם מייצג של ציבור הבוחרים הישראלי, שרואיין בטלפון על ידי מכון מחשוב. הסקרים מהשנים 1992, 1996 ו-1999 היו מבוססים על ריאיונות פנים אל פנים. ביצעו אותם 'דחף', 'מודיעין אורח' ו'מחשוב' בהתאמה. המדגמים בשנים 1996 ו-1999 יצגו את ציבור הבוחרים הישראלי ללא הקיבוצים וההתנחלויות; בסקר 1992 לא יוצגו מצביעים ערבים.
2. תשובות אפשריות אחרות היו "ככה ככה", "טוב" ו"טוב מאוד".
3. האפשרויות האחרות היו "מצליחה" ו"מצליחה מאוד".
4. הנשאלים תפסו את הליכוד כמסוגל יותר לעמוד על שלו במשא ומתן, להיאבק בטרור, להביא לשלום אמתי עם הערבים, להביא להיפרדות מהפלסטינים ולטפח טוב יותר את הדמוקרטיה. לא היה כל הבדל בין שתי המפלגות מבחינת המדיניות החברתית, ובליכוד ראו מפלגה מושחתת יותר ממפלגת העבודה. בשרון (לעומת מצנע) ראו מועמד בעל תכונות מנהיגות טובות יותר, אמין יותר וטוב יותר בניהול משא ומתן, באכיפת החוק ובהעדפת טובת המדינה על פני שיקולים אחרים.
5. גם למגדר יש השפעה על הצבעה (1), אבל לא על הצבעה (2), במשוואה שבה מופיעים רק משתנים סוציו-דמוגרפיים (פאנל 1). פירושו של דבר שנשים נטו להצביע לשמאל יותר מלימין, אבל אין הבדלי מגדר בהשוואה בין הימין ובין השמאל+מרכז.
6. שיעורי ההצבעה מבוססים על מרשם האוכלוסין. המרשם כולל את כל בעלי זכות הבחירה, לרבות אורחים שאינם שוהים במדינה ביום הבחירות, אף שלמי שאינו שוהה במדינה ביום הבחירות אין זכות בחירה. קבוצה זו מוערכת בכ-10% מציבור הבוחרים.

מקורות

גימאל, אמל, 2002. "הימנעות כהשתתפות: על תעותעי הפוליטיקה הערבית בישראל", אשר אריאן ומיכל שמיר (עורכים), **הבחירות בישראל – 2001**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, עמ' 57–100.

וימן, גבי ותמיר שפר, 2004. **סיקור תקשורתי של בחירות בישראל: חשבון נפש של מחקרי ארבע מערכות בחירות**, תל אביב: אוניברסיטת תל אביב, מכון חיים הרצוג לתקשורת חברה ופוליטיקה.

חשין, מישאל, 2003. "סיכומים עם סיום הליכי הבחירות לכנסת השש–עשרה", ירושלים: ועדת הבחירות המרכזית לכנסת השש עשרה.

שמיר, מיכל ואשר אריאן, 2002. "הימנעות והצבעה בבחירות 2001", אשר אריאן ומיכל שמיר (עורכים), **הבחירות בישראל – 2001**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, עמ' 29–55.

Avner, Uri, 1975. "Voter Participation in the 1973 Elections", in Asher Arian (ed.), **The Elections in Israel – 1973**, Jerusalem: Academic Press, pp. 203-218.

Norris, Pippa (ed.), 1999. **Critical Citizens – Global Support for Democratic Governance**, Oxford: Oxford University Press.

Shamir, Michal and Asher Arian, 1999. "Collective Identity and Electoral Competition in Israel", **American Political Science Review** 93, pp. 265-277.